

Recenzja rozprawy doktorskiej mgra Krzysztofa Jodczyka, *Krajobraz kulturowy powiatu brasławskiego w 1784 r. i jego uwarunkowania historyczne*, napisanej pod kierunkiem dr hab. Józefa Maroszka, prof. UwB

Praca doktorska mgra Krzysztofa Jodczyka wpisuje się w interdyscyplinarny obszar badań związanych z krajobrazem kulturowym. Prace o takim charakterze należą do wymagających, zarówno do strony koncepcyjnej i konstrukcyjnej (wieloznaczność pojęcia krajobraz kulturowy), ale też warsztatowej, gdyż wymagają przygotowania nie tylko historycznego, ale także geograficznego i antropologiczno-kulturowego, szerokich kompetencji z pogranicza nauk humanistycznych, społecznych i przyrodniczych. Interdyscyplinarność studium została podniesiona już na początku wstępu do rozprawy, który ma klasyczną, czteroczęściową strukturę: 1. Cel, zakres i metoda pracy, 2. Stan badań, 3. Baza źródłowa, 4. Struktura pracy. Celem rozprawy jaki definiuje autor jest „ukazanie, na przykładzie powiatu brasławskiego, położonego w województwie wileńskim Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej: WKL) procesu, który na przestrzeni kilku stuleci doprowadził do ukształtowania się specyficznego krajobrazu kulturowego” (s. 5). Pierwsza część wstępu zawiera omówienie zakresu terytorialnego badań oraz przedstawia jego krótką charakterystykę z punktu widzenia dziejów politycznych, administracyjnych i kulturowych (etnicznych, religijnych), ze zwróceniem szczególnej uwagi na jego pograniczny charakter. Zakreśla również granice chronologiczne pracy („na przestrzeni XVI-XVIII w.”, s. 9). Co ważne autor wyjaśnia w tym miejscu co rozumie pod pojęciem „procesu historycznego”, który będzie analizował: zorganizowana akcja osadnicza na początku XVI wieku oraz realizacja reformy włóczęj. Omówienie stanu badań i literatury przedmiotu dzieli się na trzy części. W pierwszej wspólnym mianownikiem jest odniesienie do powiatu brasławskiego. W części następnej prezentacji stanu badań autor koncentruje się na reformie pomiarów włóczęj, co zapowiada że zagadnienie to będzie odgrywało szczególnie ważną rolę w całej pracy. Ostatni duży blok prac, który został omówiony, dotyczy dziedzictwa materialnego tego obszaru, ze szczególnym uwzględnieniem budownictwa sakralnego i rezydencjonalnego. Prezentacja podstawy źródłowej, bardzo zróżnicowanej pod względem chronologicznym i typologicznym (źródła rękopiśmienne i wydane, dokumentowe i narracyjne etc.) rozpoczęła się już w pierwszej części wstępu, gdzie doktorant odniósł się do materiałów Karola Perthéesa z II połowy XVIII wieku oraz źródeł kartograficznych. W części trzeciej wstępu zostały omówione pozostałe materiały w porządku ich przechowywania (wg archiwów i bibliotek), z podkreśleniem trudności w dostępności materiałów w archiwach rosyjskich. W ostatniej części wstępu znalazło się omówienie

struktury pracy, gdzie w kolejnych paragrafach autor przedstawia zawartość poszczególnych rozdziałów. Przyjęta i zaprezentowana we wstępie konstrukcja dość wyraźnie dzieli rozprawę na dwie części. Pierwsza z nich, złożona z dwóch rozdziałów, odnosi się do krajobrazu kulturowego powiatu brasławskiego w 1784 r. Oparta jest głównie na ankietach parafialnych plebanów przygotowanych w ramach akcji opisanego kraju prowadzonej w II połowie XVIII wieku na polecenie prymasa Poniatowskiego. Autor wprowadza tutaj podział na elementy krajobrazu materialne i niematerialne. Część druga pracy (rozdziały od trzeciego do szóstego) jest skoncentrowana wokół pomiarów włącznej. Całość pracy zamyka podsumowanie, bibliografia oraz spisy (tabel, treści, skrótów, ilustracji).

Lektura wstępu nasuwa pewne wątpliwości, głównie natury koncepcyjnej i konstrukcyjnej. Cel badań jest sformułowany z pewnością w sposób bardzo ambitny i szeroki, ale jednocześnie dość ogólny. Doktorant nie formułuje wyraźnie problemów badawczych, które ma zamiar podjąć i nie wyjaśnia czemu ma służyć owo „ukazanie procesu”. Ze sformułowań na s. 5-6 można domniemywać, że celem ukazania tego procesu będzie uchwycenie powiązania między materialnymi i niematerialnymi śladami współistnienia różnych społeczności, w tym konkretnym przypadku, powiatu brasławskiego w 1784 r. W dalszej części wstępu (przy okazji omawiania zakresu terytorialnego) można z kolei przeczytać, że „Stopień rozwoju osadnictwa przed reformą [XVI w.], okoliczności towarzyszące jej realizacji oraz następstwa gospodarcze i społeczne dla tego obszaru są głównym tematem niniejszej rozprawy” (s. 8). Powstaje tym samym pytanie o dość zawężające spojrzenie na rozumienie procesu historycznego, który kształtował krajobraz kulturowy. Jeżeli autor w centrum krajobrazu kulturowego stawia problematykę związaną z historią osadnictwa i historią przestrzenną, to właściwsze byłoby odwołanie do rozumienia krajobrazu kulturowego w ujęciu geograficzno-historycznym (m.in. S. Arnold, J. Szymański) niż krajobrazowym (m.in. U. Myga-Piątek, J. Plit) jak to czyni we wstępie. Wśród wykorzystanych opracowań brakuje podstawowych prac i podręczników z obszaru geografii historycznej, w tym geografii historycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego (m.in. S. Arnold, J. Tyszkiewicz, G. Błaszczyk), które nadają krajobrazowi kulturowemu znaczenie bliższe do tego jakie prezentuje doktorant. W szczególności odczuwalny jest brak odwołania do syntetycznego omówienia literatury dotyczącej krajobrazu kulturowego WKL zawartego w pracy G. Błaszczyka (Geografia historyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego, Poznań 2012, s. 17-87). Do nurtu geograficzno-historycznego badań nad krajobrazem kulturowym odwołuje się dopiero na początku rozdziału pierwszego, przy czym nie wyjaśnia na jakiej podstawie włącza do swojej analizy zagadnienie granic administracyjnych, które – wg podawanych przez niego autorów – dość zgodnie uznawane są za elementy krajobrazu

historyczno-politycznego a nie kulturowego. Związek z nurtem badań geograficzno-historycznych potwierdzają też zastosowane metody badawcze – na czele z metodą retrogresji. Próba połączenia w pracy dwóch tradycji badań nad krajobrazem kulturowym to zadanie złożone i wymagające, które posiada swoje ograniczenia i uwarunkowania.

Kolejnym problemem, który jest widoczny już we wstępie ale rzutuje na całą rozprawę, jest podział na materialne i niematerialne elementy krajobrazu kulturowego. Trudno zdefiniować i odnaleźć kryteria tego podziału w całej rozprawie. „W pierwszym rozdziale omówione zostały niematerialne elementy krajobrazu kulturowego” (s. 22). Za elementy niematerialne autor uznaje sieć drożną i osadniczą, które umieszcza w rozdziale pierwszym razem z krajobrazem naturalnym (także określonym jako krajobraz kulturowy niematerialny). Za elementy niematerialne uważa (i tutaj słusznie) także „dziedzictwo duchowe związane z funkcjonowaniem kościołów, cerkwi, dworów i rezydencji, organizacją życia ich użytkowników” (s. 23), z tym, że umieszcza te zjawiska w rozdziale drugim, który jest poświęconym krajobrazowi materialnemu („Rozdział drugi pracy poświęcony został materialnym elementom krajobrazu kulturowego”, s. 23). Chaos pogłębia odniesienie konstrukcji pracy przedstawionej we wstępie do tytułów rozdziałów, gdzie rozdział drugi nosi tytuł: „Materialne i niematerialne elementy krajobrazu kulturowego powiatu brasławskiego w II połowie XVIII w.”

Ostatnia kwestia, która została poruszona we wstępie a determinuje kształt całej rozprawy, to przyjęta struktura narracji. Zaproponowany układ pracy nie został niestety opatrzony wyjaśnieniem, który go uzasadnia w kontekście celu rozprawy. Pojawia się jedynie ogólne zdanie, nie poparte szerszym wywoodem, że „układ problemowo-chronologiczny najbardziej odpowiada założonym celom dysertacji” (s. 22). Lektura pracy prowadzi do wniosku, że autor przyjął dość proste i logiczne, niestety tylko z pozoru, założenie, że w części pierwszej przedstawi krajobraz kulturowy powiatu ok. 1784 r. (głównie na podstawie materiałów Perthéesa i wizytacji Massalskiego), a następnie w kolejnych rozdziałach przez analizę procesu historycznego w XVI-XVIII wieku spróbuje wyjaśnić ten obraz i jego specyfikę. Przyjęty plan pracy zakłada wskazanie związków między krajobrazem obserwowanym w 1784 r. a procesami historycznymi, które poprzedzały moment zarejestrowany w opisach parafii i wizytacjach z XVIII wieku. W tym znaczeniu kluczowe dla spójności pracy było utrzymanie relacji przyczynowo-skutkowych między tezami oraz analizą prowadzoną w rozdziałach 3-6 a obserwacjami poczynionymi dla XVIII wieku (rozdziały 1-2). Niestety udało się to tylko w znikomym stopniu, stąd wrażenie odrębności dwóch części rozprawy.

Rozdział pierwszy pracy nosi tytuł, który w zasadzie pokrywa się z pierwszą częścią tytułu całej rozprawy. Zawiera on (w odróżnieniu od pozostałych rozdziałów) część wstępną (1.1 Uwagi wstępne), w której znalazły się elementy odnoszące się do całej rozprawy. Relacja między wstępem do całej pracy, wstępem do tego rozdziału oraz całym rozdziałem pierwszym jest niejasna. Autor pisze tutaj, że „W niniejszej pracy podjęto próbę rekonstrukcji historycznego kształtowania się granic powiatu, sieci osad (wiejskich, miejskich) jak również struktur parafialnych, będących najniższymi jednostkami administracyjnymi i skarbowymi w epoce nowożytnej”. Można wnosić, że podrozdział ten nie odnosi się do części poświęconej krajobrazowi naturalnemu (podrozdziały 1.2-1.4), ale do całego rozdziału pierwszego. Jego numeracja wprowadza w błąd - być może w zamyśle autora podrozdział 1.1, miał być podrozdziałem pierwszego poziomu, którego brakuje. Mylący jest też tytuł podrozdziału 1.2 „Krajobraz naturalny powiatu brasławskiego”, którego treść dotyczy w rzeczywistości sieci rzecznej powiatu. Wadami konstrukcyjnymi jest obciążona także dalsza część rozdziału pierwszego. Podrozdział 2. nosi tytuł „Osadnictwo na terenie powiatu: granice administracyjne i topograficzne”, a podrozdział 2.1 (co może wskazywać na jego podrzędność względem podrozdziału 2): „Osadnictwo etniczne”. Poza wadliwą hierarchizacją wątpliwości budzi łączne traktowanie osadnictwa oraz granic administracyjnych. Zjawiska te – jak zostało to wskazane wyżej – w klasycznym i dobrze utrwalonym podziale przedmiotu badań geograficzno-historycznych należą do dwóch obszarów: osadnictwo traktowane jest jako element krajobrazu kulturowego, natomiast podziały administracyjne – krajobrazu historyczno-politycznego (czasami administracyjnego).

W części pracy poświęconej granicom i osadnictwu doktorant dokonuje rekonstrukcji zewnętrznych granic powiatu opierając się głównie na szkicach parafialnych z 1784 r. Skrupulatnie zebrany materiał źródłowy, zestawiony z materiałami kartograficznymi (autor wykorzystuje mapy WIG z I połowy XX wieku) pozwolił też na charakterystykę krajobrazu naturalnego (rzeki, jeziora, bagna i lasy) powiatu brasławskiego w XVIII stuleciu. Porównawczą podstawę kartograficzną należało wzbogacić o kartografię rosyjską z XIX wieku (np. tzw. trójwiorstówka). Poglądowo zamieszczona ilustracja w postaci pomniejszonej mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku autorstwa J. Jakubowskiego nie pozwala na odczytanie zasięgu powiatu w tym okresie. Przy braku dokładniejszych analiz kształtowania się granic i sieci osadniczej prowadzonych metodami porównawczymi (przestrzenną i czasową) doktorant ograniczył się do dość ogólnych konstatacji: „Jedną z pozostałości osadnictwa okresu średniowiecza było ukształtowanie granic administracyjnych, które w wielu lokalizacjach pokrywały się z granicami jednostek kościelnych. W przypadku powiatu brasławskiego

możemy zaobserwować, że ta zasada została w toku rozwoju procesu osadniczego zmieniona” (s. 37), „Status prawny, położenie i zagęszczenie osad odzwierciedlają dzieje historyczne tego regionu” (s. 46). W podrozdziałach dotyczących osadnictwa autor skupił się na przedstawieniu miast, oraz związanych z nimi jarmarków oraz targów, a także obiektów gospodarczych jak młyny, wykorzystując bogatą podstawę źródłową, głównie opisy parafialne z 1784 r., a jako literaturę porównawczą prace S. Alexandrowicza. Pomiął przy tym wsi i innego rodzaju osady oraz nie podejmuje próby oszacowania ogólnej liczby osad na terenie powiatu w II połowie XVIII wieku. Pominięte zostało milczeniem zagadnienie sieci parafialnej, chociaż zapowiada to tytuł podrozdziału 2.2 (kwestia ta jest omawiana w dalszej części pracy). Można było wykorzystać tutaj podstawowe opracowania dotyczące struktur kościołów łacińskiego, prawosławnego, unickiego (m.in. S. Litak, W. Kołbuk, J. Ochmański). W bibliografii wymienia co prawda opracowanie S. Olczaka o rozwoju sieci parafialnej Kościoła łacińskiego w diecezji wileńskiej, ale praca ta nie jest wykorzystywana w części dotyczącej sieci parafialnej. Zdecydowanie więcej uwagi poświęcił osadnictwu żydowskiemu w podrozdziale 2.3 („Zajęcia ludności – rzemiosło i handel”, s. 66-73), gdzie przeprowadził pogłębioną analizę rozwoju tego osadnictwa na terenie powiatu, opierając się zarówno na zróżnicowanej podstawie źródłowej jak też literaturze przedmiotu.

Próbie kategoryzacji osad na podstawie ich położenia topograficznego doktorant przeprowadził w podrozdziale „Kategorie siedzib w krajobrazie kulturowym”. Po krótkiej prezentacji struktury własnościowej wszystkich osad w powiecie w 1784 r. przedstawił ogólną charakterystykę 106 siedzib o charakterze dworskim, wskazując na cechy dworów „gospodarczych” i „rezydencjonalnych” (podrozdział 3.1). Niestety popełnia przy tym kolejny raz błąd konstrukcyjny, gdyż po podrozdziale 3.1 „Dwory”, pojawia się podrozdział 3.2 „Rezydencje wielkopańskie”, który może sugerować odrębną kategorię osadniczą. Z treści rozprawy wynika jednak, że autor rezydencje wielkopańskie uważa za rodzaj dworów. Co więcej w części 3.2 podaje podsumowanie dotyczące wszystkich dworów, czyli odnoszące się do treści podrozdziału 3.1 (s. 81).

Ostatnim elementem krajobrazu niematerialnego (jak to określił doktorant) opisanym w rozdziale pierwszym są trakty komunikacyjne („Sieć komunikacyjna i handlowa”). Podobnie jak w przypadku poprzednich części tego rozdziału główną podstawą opisu były relacje proboszczów z 1784 r., wsparte przez opracowania naukowe (przede wszystkim T. Čelkisa). Autor koncentruje swoją uwagę na opisie dróg o większym znaczeniu handlowym w okresie sporządzania opisów – tekst dokumentuje bogato cytatami z relacji proboszczów dekanatu

brasławskiego z 1784 r. Warto tu wspomnieć, że sieć komunikacyjna stanowiła kanwę opisów plebanów.

Rozdział drugi rozprawy, w założeniu przedstawionym we wstępie, dotyczyć miał krajobrazu materialnego, ale tytuł sugeruje, że przedmiotem rozważań będą zarówno elementy materialne jak i niematerialne. Rzuca się w oczy kolejny błąd konstrukcyjny rozprawy. Rozdział drugi składa się z 7 podrozdziałów, pierwszy nosi tytuł „Architektura sakralna”, a ostatni – siódmy - „Architektura świecka”. Między nimi znajduje się cały szereg podrozdziałów, które dotyczą architektury sakralnej: 2. „Klasztory”, 3. „Cerkwie unickie” itd. Jednocześnie „Kościoły” (w domyśle łacińskie) zostały uznane za podkategorię architektury sakralnej (1.1). Z treści rozprawy wynika, że podrozdział 1 „Architektura sakralna” to w rzeczywistości rodzaj krótkiego wstępu przed omówieniem kościołów katolickich (1.1), dzwonnicy (1.2), wnętrza kościołów (1.3), cmentarzy (1.3 – błąd w numeracji) oraz kaplic dworskich (1.4). Dopiero z niego dowiadujemy się (problem ten powinien być analizowany w rozdziale pierwszym) o tym, jakie kościelne jednostki administracyjne znajdowały się na terenie powiatu brasławskiego w II połowie XVIII wieku.

W tej części rozprawy autor podejmuje próbę charakterystyki architektonicznej kościołów łacińskich z powiatu brasławskiego w II połowie XVIII wieku, głównie w oparciu o wizytację dekanatu brasławskiego z 1783 r. Charakterystyka architektoniczna kościołów prowadzona jest w sposób opisowy. Doktorant starał się objąć swoją analizą jak najwięcej szczegółowych elementów świadczących o cechach architektury sakralnej powiatu odwołując się często do stanu badań. Warto podkreślić, że szeroko sięga się przy tym do literatury z zakresu historii sztuki oraz kultury materialnej, w tym dokumentacji dziedzictwa zachowanego do współczesności. Przy tak obfitym materiale, uniemożliwiającym prezentację wszystkich szczegółów architektury i wyposażenia świątyń, należało lepiej wyjaśnić kryteria selekcji opisywanych elementów i cele prowadzonej analizy, która powinna być bardziej zorientowana pod kątem odpowiedzi na pytania i problemy badawcze rozprawy. W wielu miejscach tekst rozprawy przybiera formę sprawozdawczego opisu, którego cel i zasadność trudno zdefiniować w kontekście całej rozprawy. Dowiadujemy się co prawda, że w kościołach w powiecie brasławskim były ołtarze główne i boczne oraz ambony (nie wiadomo dlaczego umieszczone w podrozdziale 1.3.1 „Ołtarze”), niekiedy nawet z ilustracyjnymi przykładami. Trudno jednak wywnioskować, jaką rolę te opisy, chociażby do dzisiaj zachowanego wyposażenia, pełnią w odpowiedzi na pytania sformułowane we wstępie do rozprawy. Kolejne dwa krótkie podrozdziały dotyczą cmentarzy (a właściwie kaplic cmentarnych, 1.3) oraz kaplic dworskich (1.4). Obu elementom autor poświęcił po niecałej stronie rozprawy. Zwracają uwagę dość

znaczne dysproporcje w traktowaniu poszczególnych zagadnień. Cmentarze są bardzo trwałym i szeroko udokumentowanym (na pewno w wizytacji dekanatu brasławskiego) elementem krajobrazu kulturowego. Podobnie rzecz się ma z kaplicami, których liczba na terenie dekanatu (razem z kościołami filialnymi) przewyższała liczbę kościołów parafialnych (s. 88).

O wiele więcej miejsca autor poświęcił klasztorom w mieście Drui – bernardynów i dominikanów, które zostały bardzo szczegółowo opisane pod względem architektonicznym oraz artystycznym. Opis tych dwóch obiektów zajął ponad 15 stron. Powstaje pytanie dlaczego pominął przy tym świątynie innych zgromadzeń zakonnych, które funkcjonowały na terenie powiatu brasławskiego: jak kanoników regularnych od pokuty, tzw. marków (Sołoki, Smołwy, Miory) czy jezuitów (Dukszty, Widze, Pelikany) – o tych wspomina tylko krótko w przypisie 472, s. 115. Nie wiadomo dlaczego w podrozdziale dotyczącym klasztoru i kościoła w Drui znalazł się także opis położonego w drugiej części powiatu kościoła parafialnego w Hermanowiczach.

Podrozdział dotyczący cerkwi unickich składa się z dwóch części: ogólnej oraz szczegółowej, którą doktorant poświęcił monasterowi bazylikańskiemu nad jeziorem Nieśpisz (3.1). Oparł się tutaj – z konieczności - na bardzo ograniczonej podstawie źródłowej (wizytacja z 1789 r. i opracowanie P. Sygowskiego), a krótkie omówienie sytuacji cerkwi unickiej na tym obszarze nie wykracza poza II połowę wieku XVIII. Opis architektoniczny oraz wyposażenia cerkwi jest o wiele bardziej powierzchowny w porównaniu z wcześniej zaprezentowanym obrazem kościołów łacińskich. Autor przy braku podstawy źródłowej nie podejmuje próby ukazania rozwoju sieci cerkwi unickich w okresie nowożytnym na tym obszarze. Bardziej szczegółowy i ukazujący zmiany historyczne jest opis sytuacji jedynej na terenie powiatu monasteru bazylikańskiego.

Jeżeli chodzi o przedstawienie cerkwi prawosławnych to obejmuje ono dwa obiekty położone w Drui (Przemienienia Pańskiego oraz Zwiastowania Pańskiego), gdzie pracą przewodnią była monografia I. Slunkovej. Można przypuszczać, że część cerkwi unickich ujętych w źródłach z XVIII wieku wcześniej należała do Kościoła prawosławnego – jest to zjawisko istotne w kontekście procesu unii oraz relacji z prawosławiem. Należy jednak podkreślić, że podstawa źródłowa do analizy tego procesu jest bardzo skąpa. Z mapy zamieszczonej w Wielkim Historycznym Atlasie Białorusi wiadomo np. o istnieniu cerkwi prawosławnej w Ikaźni w 1499 r. Warto było w tym aspekcie sięgnąć jeszcze do pracy Kułagina (Праваслаўныя храмы на Беларусі, 2007). Jeżeli chodzi o budownictwo żydowskie to autor skupia swoją uwagę na jednym obiekcie – synagodze w Drui.

W ostatniej części poświęconej zjawiskom religijnym w krajobrazie kulturowym powiatu brasławskiego doktorant skierował swoje spojrzenie na role bractw religijnych – jest to element krajobrazu kulturowego, który można określić jako niematerialny. Poza obszarem zainteresowania rozprawy pozostała cała sfera związana z praktykami religijnymi, zarówno życia codziennego jak też świątecznymi. Poruszenie tych problemów, zwłaszcza w kontekście porównawczym, dawałoby szansę na „uchwycenie powiązania między materialnymi i niematerialnymi śladami współistnienia różnych społeczności” co było jednym z celów rozprawy sformułowanym na wstępie.

Zaproponowana konstrukcja pracy i sposób prezentacji obiektów sakralnych wyklucza porównanie zarówno w czasie jak też przestrzeni, co dla obszarów mieszanych wyznaniowo, gdzie sytuacja religijna ulegała zmianom, jest kluczowe. Autor nie podaje zresztą kompletnych list kościołów parafialnych, filialnych i kaplic (katolickich, unickich) – posługuje się jedynie ogólnymi statystykami i przykładami (co znacznie utrudnia szczegółową weryfikację ustaleń). Dla przykładu można podać, że zestawienie parafii unickich uchwyconych w opracowaniu Dz. Lisiejczykowa dla powiatu brasławskiego obejmuje nie 19 (jak podaje autor na s. 130) a 20 jednostek. W związku z powyższym doktorant nie przedstawił też np. jak duża część miejscowości posiadała obiekty sakralne wielu wyznań, co może świadczyć o ich heterogeniczności a jak duża część miała świątynie jednej konfesji, i jak one były rozmieszczone. Z lektury tekstu wynika, że analiza zmian krajobrazu wyznaniowego Drui mogłaby przynieść ciekawe rezultaty.

Podrozdział poświęcony architekturze świeckiej koresponduje pod względem struktury z częścią trzecią poprzedniego rozdziału, gdzie przedstawione zostało rozmieszczenie dworów i rezydencji wielkopańskich. Jak w wielu miejscach pracy, ze względu na braki źródłowe, autor sięga często do uogólnień popartych wybranymi przykładami z badanego terenu – egzemplifikacje źródłowe z terenu Brasławszczyzny z reguły potwierdzają, niekiedy zaś stanowią wyjątki, w stosunku do opisanego w literaturze przedmiotu stanu wiedzy. Głównym źródłem wykorzystanym do bardzo szczegółowego – na tle innych części pracy - przedstawienia architektury rezydencjonalnej powiatu brasławskiego w II połowie XVIII wieku były inwentarze zamieszczone w księgach sądowych. Opis dotyczy nie tylko różnych elementów konstrukcyjnych, ale także wyposażenia wewnętrznego oraz otoczenia (np. ogrodów). Do zabudowań dworskich autor zaliczył także plebanie. Wśród opisanych obiektów pojawiają się też takie, które zostały pominięte w części opisującej rezydencje wielkopańskie w rozdziale pierwszym – wykaz tam zamieszczony (s. 81) nie jest więc kompletny (pomija Hermanowicze, Druję).

Rozdział trzeci rozprawy rozpoczyna część pracy skoncentrowaną wokół reformy włócznej. Niestety ani we wstępie ani na początku tej części rozprawy nie pojawiło się uzasadnienie takiego układu treści. Nie zostały podane przyczyny, dla których właśnie reforma włóczna została zidentyfikowana jako ten czynnik, który ukształtował krajobraz kulturowy powiatu brasławskiego w 1784 r. Czytelnik odnosi wrażenie jakby po prostu zaczynał czytać drugą, odrębną tematycznie i chronologicznie, pracę. Jedynym łącznikiem jest „powiat brasławski”.

Rozdział trzeci w założeniu dotyczy „Osadnictwa na terenie powiatu brasławskiego do reformy administracyjnej w 1566 roku”, a więc de facto okresu średniowiecza. Pierwsze dwie części tego rozdziału posiadają charakter klasycznego, opartego na literaturze przedmiotu (głównie Z. Wojtkowiak), wywodu historyczno-politycznego dotyczącego genezy odrębności politycznej oraz kształtowania się podziałów administracyjnych w średniowieczu, w tym początków stołeczności starostwa w Brasławiu (1. Utworzenie województwa wileńskiego (w 1413 r.) i osadnictwo późnośredniowieczne”, 2. „Historyczny podział województwa na stronę oszmiańską i zawilejską”). Kolejna część rozprawy (3. „Osadnictwo na terenie powiatu – pierwsi posesjonaci ziemscy, egzulanci smoleńscy”) dotyczy rozwoju najwcześniejszego osadnictwa i jak wskazuje tytuł zagadnienie to omawiane jest wg porządku własnościowego (3.1 „Massalscy”, 3.2 „Sapiehowie”, 3.3 „Osadnictwo drobnych bojarów”, 3.4 „Egzulanci smoleńscy”). Kolejne części (3.5 „Dobra Widze”, 3.6 „Widze biskupie”, 3.7 „Włość dryświacka”) łamią jednak klucz własnościowy opisu i wprowadzają porządek mieszany. Autor rozpoczyna prezentację od dwóch wielkich rodów: Massalskich i Sapiehów, następnie przechodzi od osadnictwa bojarskiego bardziej rozdrobnionego – które dzieli na dwa okresy do 1514 i po 1514. Pewną niekonsekwencją jest powrót do opisu dóbr sapieżyńskich pod koniec rozdziału 3.4 „Egzulanci smoleńscy”. Odrębnie potraktował w tym rozdziale, przy czym nie uzasadnił tego zabiegu metodycznego, dobra Widze oraz włość dryświacką. Nie wiadomo też dlaczego zagadnienie związane z dobrami Widze zostało podzielone na dwie części – zapewne chodzi o zmianę rodzaju własności, ale trudno to uznać za wystarczającą przesłankę do wydzielenia odrębnego podrozdziału. Z kolei w rozdziale dotyczącym włości dryświackiej znajdujemy obszerne odniesienia, które przybierają formę odrębnych podrozdziałów, do sąsiadującej z nią ziemi smołwieńskiej i włości sołockiej. Co gorsze, i jest to już poważny błąd konstrukcyjny, w części tej (3.7. „Włość dryświacka”) autor zawarł rodzaj podsumowania dla całego rozdziału oraz uwagi dotyczące sieci komunikacyjnej całego powiatu (s. 243-248). Po raz pierwszy czytamy w tym rozdziale, że granice powiatu brasławskiego ulegały zmianie. Powstaje tym samym pytanie o odniesienie do części pierwszej rozprawy, gdzie była mowa o

granicach w wieku XVIII, a także bardziej generalna kwestia związana z zakresem terytorialnym badań w całej dysertacji.

Jest to część pracy, w której autor opisuje w sposób bardzo szczegółowy oraz bogato udokumentowany źródłowo zmiany osadnicze i własnościowe na terenie powiatu w XV i XVI wieku. Czyni tutaj wiele szczegółowych i wartościowych ustaleń faktograficznych na bazie rozporoszonej i nie łatwej w interpretacji podstawy źródłowej. Można żałować, że nie pokusił się o żadnego rodzaju podsumowania ani bardziej generalne wnioski w odniesieniu do całego powiatu – z olbrzymiej ilości faktów oraz detali źródłowych odbiorca pracy nie uzyskuje ogólniejszego obrazu osadniczego i własnościowego powiatu w 1566 roku. Nie można za takie uznać ogólnych stwierdzeń podanych na końcu rozdziału na podstawie oceny wizualnej map Wielkiego Historycznego Atlasu Białorusi. Od pracy dotyczącej zmian krajobrazu osadniczego i własnościowego, na podstawie tak bogatego i pieczołowicie zebranego materiału źródłowego, oczekiwać można weryfikacji ustaleń podanych w tym atlasie oraz podanie własnych wyników badań. Odczuwalny jest brak własnych map oraz zestawień podsumowujących, które ukazałyby sytuację osadniczą i własnościową w tym okresie.

Kolejne dwa rozdziały (czwarty i piąty) poświęcone są bezpośrednio reformie określonej jako pomiaru włóczna. Rozdział czwarty pracy nosi tytuł „Pomiaru włóczna we włościach gospodarskich”, a rozdział piąty „Pomiaru włóczna w dobrach szlacheckich i kościelnych”. Ogólna geneza i założenia całej reformy zostały przedstawione na początku rozdziału czwartego. Po ich przedstawieniu, głównie na podstawie literatury przedmiotu, autor przechodzi do opisu przebiegu reformy włócznej w dobrach gospodarskich wg porządku chronologicznego. Zebrał w tym celu rozproszoną i trudną w stworzeniu jednolitego obrazu podstawę źródłową (listy, dokumenty, zapisy inwentarzowe). Na podstawie bardzo szczegółowej kwerendy i analizy źródłowej ustalił tożsamość kolejnych mierniczych zajmujących rozmiernaniem poszczególnych włości powiatu – brasławskiej, opeskiej, dryświackiej. Mimo, że podrozdział nosi tytuł „Wykonawcy pomiaru” jego treść obejmuje zagadnienia o szerszym zakresie tematycznym i de facto przedstawiony został w nim przebieg całego procesu, włącznie z danymi dotyczącymi obszaru, położenia i jakości rozmiernionych gruntów (w tym gruntów w miastach – opis Brasławia na podstawie inwentarza z 1554 r.). Za bardzo wątpliwą konstrukcyjnie i merytorycznie należy uznać decyzję o wydzieleniu jedyne dwustronicowego podrozdziału 3.1 „Miernicy”. Po przedstawieniu przebiegu reformy autor podjął próbę rekonstrukcji wyglądu oraz ustroju wsi brasławskiej po reformie (4. „Wygląd wsi po reformie”, 5. „Samorząd wiejski”). Nie mogła ona przynieść znaczących ustaleń ze względu na szczątkowy i ubogi materiał źródłowy. Przynajmniej w odniesieniu do układu

przestrzennego, biorąc pod uwagę ich „długie trwanie”, należało pełniej wykorzystać jako materiał porównawczy dostępne źródła kartograficzne z XIX wieku (jednowiostówka, dwuwostówka, trójwostówka). Nieco więcej informacji udało się natomiast zgromadzić w odniesieniu do przebiegu rewizji dóbr gospodarskich i skutków wprowadzonych zmian w II połowie XVI wieku, przede wszystkim po 1569 r. („Rewizje dóbr gospodarskich”).

Rozdział piąty pracy dotyczy przebiegu pomiarów włoźnej w dobrach szlacheckich i dobrach kościelnych. Autor omawia to zjawisko w porządku własnościowym (dwa podrozdziały dotyczą własności szlacheckiej – wielkiej i drobnej, natomiast jeden własności kościelnej). Na podstawie zebranych szczątkowych materiałów doktorant próbował ustalić porządek i przebieg rozmierzeń w dobrach brasławskich rodu Massalskich i Sapiechów – swoją uwagę ze względu na zachowaną podstawę źródłową koncentruje wokół włości ikaźnieńskiej. Część dotyczącą reformy włoźnej w dobrach drobnoszlacheckich oparł głównie na popisie z 1567 r. oraz późniejszych materiałach, które poświadczają własność dóbr wybranych rodów. Ze względu na skąpy materiał źródłowy przy omawianiu reformy włoźnej w dobrach drobnoszlacheckich, ale też kościelnych, autor bardziej powiązał to zagadnienie z kwestią struktury własności i źródeł uposażenia beneficjów kościelnych niż przebiegiem samych rozmierzeń.

Ostatni, szósty rozdział pracy zatytułowany „Adaptacja założeń reformy włoźnej” został poświęcony przemianom osadniczym na terenie powiatu brasławskiego w XVII wieku. Już na samym początku tego rozdziału, autor – jak w wielu miejscach – podkreśla braki źródłowe. Z tego powodu przedstawione wyniki mają charakter cząstkowy i często odwołują się do obowiązującego stanu wiedzy „per analogiam”. Dotyczy to zwłaszcza części dotyczącej zmian w świadczeniach ludności. Lepiej źródłowo oświetlone jest zjawisko określone jako „rozdawnictwo królewszczyzn” (2), w którym autor omówił proces „prywatyzacji” dóbr gospodarskich i królewskich, a następnie powstania i rozwoju folwarków, jaki miał miejsce w XVII wieku (dzierżawy na obszarze starostw brasławskiego i opeskiego). Nie przekonuje argumentacja dotycząca braku możliwości „zestawienia ze sobą punktów osadniczych występujących na terenie starostwa” (s. 348). Jako główne przeszkody wskazana jest zmienna przynależność administracyjna osiedli oraz zmiana ich typologii. Kartograficzna metoda badań, nawet przy trudnościach interpretacyjnych, umożliwia dokonanie wielu badań porównawczych. Kolejny raz w pracy pokutuje brak analiz przestrzennych.

Przy dualistycznej strukturze pracy **zakończenie**, które ma charakter podsumowania, daje szansę na uspoźnienie przekazu wyłaniającego się z lektury poprzez wskazanie odpowiedzi na sformułowane we wstępie pytania i problemy badawcze. Autor skorzystał z tej możliwości

w niewielkim stopniu. W porządku struktury pracy daje ogólne podsumowanie do poszczególnych rozdziałów i podrozdziałów. Próba we właściwym kierunku jest pierwszy akapit na s. 364. Trudno nie zgodzić się z wnioskiem, że pomiara włóczna miała wpływ na krajobraz osadniczy powiatu brasławskiego. Problem polega na ogólności tego stwierdzenia oraz braku wykazania związku między reformą włóczną (XVI wiek) a poszczególnymi elementami krajobrazu osadniczego (kulturowym) wieku XVIII.

Jak wynika z powyższego ogólna ocena rozprawy nie może mieć charakteru jednorodnego. Zostało już podniesione, że podjęte przez doktoranta zagadnienie należy do trudnych i wymagających interdyscyplinarnego przygotowania warsztatowego. W celu opracowania tematu doktorant przeprowadził obszerną kwerendę archiwalną i biblioteczną, w trakcie której zgromadził obfity i zróżnicowany materiał źródłowy oraz wykorzystał szereg opracowań, które dały podstawę faktograficzną i informacyjną dość obszernej rozprawy. Zgromadzony materiał poddał pracochłonnej analizie i krytyce. Mimo tego w wielu miejscach materiał nie pozwalał na stworzenie jednolitego obrazu, zaś analizy ilościowe i jakościowe mają charakter niepełny. Doktorant wielokrotnie wspomina o niedostatkach źródłowych i jest świadom ograniczeń jakie to to rodzi. Z tego powodu wnioskowanie dość często opiera się na pojedynczych egzemplifikacjach i odniesieniach do stanu wiedzy. Wysiłek badawczy włożony w zgromadzenie i krytykę informacji źródłowych zasługuje bez wątpienia na uznanie. Uwagę zwraca brak map historycznych w pracy, której znaczna część koncentruje się na przemianach krajobrazu osadniczego. Mapami zostały nazwane ilustracje prezentujące fragmenty źródeł kartograficznych – czym innymi jest mapa historyczna przygotowana przez autora w wyniku analizy i pracy badawczej, a czym innym ilustracja prezentująca dawną mapę jako źródło historyczne (np. mapy WIG).

Zróżnicowana pod względem tematycznym i chronologicznym, nierównomiernie oświetlająca rzeczywistość historyczną baza źródłowa, zdeterminowała układ pracy i zbyt mocno narzuciła jej agendę tematyczną. Na skutek tego autor w wielu miejscach traci z oczu cel całej pracy oraz problemy badawcze, które sformułował we wstępie. Prowadzi to do błędów o charakterze strukturalnym, o których była mowa wyżej, oraz znaczne dysproporcje w szczegółowości opisu poszczególnych zagadnień. Doktorant udziela odpowiedzi na wiele pytań i problemów szczegółowych, a na podstawie krytyki źródeł dokonuje szeregu ustaleń faktograficznych. Nie udało mu się jednak zbudować „pomostu” między pierwszą a drugą częścią pracy. Przygotowanie podsumowań dla poszczególnych rozdziałów dałoby podstawę do stworzenia takiego łącznika między szczegółową analizą faktograficzną a celami ogólnymi rozprawy, a tym samym jej częściami. Sporadyczne i przykładowe nawiązania (s. 193, 202,

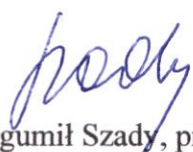
217, 243, 310, 326, 342, 357) nie budują konstrukcyjnej spójności obu części rozprawy. Z tekstu rozprawy trudno wywnioskować jaki wpływ miały poszczególne elementy procesu historycznego na konkretne elementy krajobrazu kulturowego, np. jakie znaczenie mieli wykonawcy pomiaru i sam przebieg pomiaru w XVI wieku na krajobraz kulturowy, np. architekturą sakralną czy rezydencjonalną w 1784 r. Także na poziomie metodycznym, próbę połączenia – nie wiadomo czy do końca świadomie – dwóch perspektyw badań nad krajobrazem kulturowym, krajobrazowej z geograficzno-historyczną, trudno uznać za udaną.

Od strony przygotowania redakcyjnego praca nie wykazuje większych uchybień. Jest zredagowana starannie i napisana zrozumiałym językiem. Aparat naukowy jest obszerny i dobrze przygotowany. Zdarzają się potknięcia stylistyczne i językowe, ale są one nieliczne. Brakuje pewnej konsekwencji w sformułowaniach dotyczących kościołów i związków wyznaniowych (powinno być Kościół łaciński nie kościół łaciński, raczej kalwiniści niż kalwini).

Konkluzja

Wskazane wyżej uchybienia, głównie natury konstrukcyjnej i koncepcyjnej, osłabiają w znaczącym stopniu jakość rozprawy doktorskiej przedłożonej przez mgra Krzysztofa Jodczyka. Biorąc jednak pod uwagę wszystkie jej elementy, stopień trudności podjętego zagadnienia i wartość przeprowadzonych badań, które poświadczają ogólną wiedzę teoretyczną z zakresu badań historycznych oraz umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej, stwierdzam, że praca doktorska przedłożona przez mgra Krzysztofa Jodczyka spełnia wymagania określone w art. 13. pkt. 1 Ustawy z dnia z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki i może być podstawą dopuszczenia do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Lublin, 13 sierpnia 2024 r.

dr hab. Bogumił Szady, prof. KUL